

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

НІЖИНОЗНАВЧА СПАДЩИНА

Костянтин Харлампович

АРХІВНА СПАДЩИНА НІЖИНСЬКИХ ГРЕКІВ

(підготовка до друку і передмова *Олександра Морозова*)

До уваги читачів «Ніжинської старовини» пропонується стаття історика, спеціаліста в галузі церковної старовини, культури та освіти в Україні XVII-XIX ст., академіка ВУАН Костянтина Васильовича Харламповича (1870-1932). Нелегка доля свого часу привела відомого вченого до Ніжина. Перебуваючи тут, К.В.Харлампович одним із перших розпочав науково обробляти унікальний архів Ніжинського грецького братства та Ніжинського

грецького магістрату*. Наслідком цієї кропіткої роботи стала фундаментальна праця «Нариси історії Ніжинського грецького братства XVII-XVIII ст.», яка, на жаль, так і не була опублікована у повному обсязі, як і низка його статей із окремих аспектів історії Ніжинських греків.

Стаття К.В.Харламповича «Архівна спадщина Ніжинських греків» була написана в 1928 році і побачила світ у малотиражному фаховому часописі «Архівна справа». Оскільки стаття містить надзвичайно цікаві відомості про тогочасний стан архіву та його драматичну долю, а видання, в якому її надруковано, є великою рідкістю і тепер малодоступне навіть для вузького кола спеціалістів. Відтак, її передрук, на наш погляд, є виправданим і доцільним.

У пропонованому дослідженні К.В.Харламповича збережено, в цілому, стилістику автора, але внесено незначні виправлення там, де є відверті опечатки, а також ураховуючи зміни в правописі української мови, що відбулися впродовж останніх восьмидесяти років. Авторські примітки (посилання) та науковий апарат подаються без змін.

опубліковано:

«Архівна справа». – 1928. – Кн. 9-10. – С. 97-102.

Точно невідомо, коли греки утворили в Ніжині більш-менш значну колонію з

* Архів Ніжинського грецького братства та Ніжинського грецького магістрату – об'єкт дослідження К.В.Харламповича – до 1982-1983 р. зберігався в місті в Ніжинському архіві (тоді – філії Чернігівського обласного державного архіву); за рішенням тодішнього керівництва, увесь масив фонду, як особливо цінний, було перевезено на зберігання до архівосховищ у Чернігові. Зараз він налічує близько 4 тисяч справ російською та грецькою мовами, що датуються XVIII-XIX ст.

певною організацією. Універсали, що їх давали приїжджим на Україну грекам гетьмани, починаючи з Б.Хмельницького, збільшували рух їх сюди і сприяли тому, що греки осідали цілими групами в містах, вигідних для торговельних операцій. З цього погляду одне з перших місць займав у XVII ст. Ніжин, що знаходився на битому шляху з Туреччини й Польщі до Москви і позначався чималим числом обивателів. Про його торгове значення свідчать три його ярмарки, що продовжувались 2-4 тижні. Але тільки з універсалу гет. Івана Самойловича від 23/XI р.1675 можна здогадатися, що р. 1675 вже була якась грецька громада в Ніжині. В цьому році гетьман на прохання греків і волохів, «на Украине мешкаючих», заборонив різним урядам, особливо ж ніжинському магістрату, чинити їм кривди. Хоч мова тут іде про греків з волохами, що приїжджали з різних міст до Ніжина, і тут наражалися на утиски з боку міського магістрату, але не можна не визнати, що тоді вже були там і осілі греки. Коли р. 1682 складали присягу царям Івану й Петру, під присяжним листом підписалося 18 греків – самих чоловіків, без жінок, і при тому без духовенства. Збудування в Ніжині грецької церкви (1680 р.), заснування своєї власної парафії, організація братства – купецької асоціації (1696 р.) – все це, побіч з гетьманськими універсалами, що гарантували грекам численні права й пільги, посилили приплив їх у Ніжин. Року 1711 тут нараховано 232 греків, волохів і болгар, що приїхали тимчасово і 90 таких, що осіли назавжди. Ревізія року 1782 виявила в Ніжині 743 грека, 76 волохів, 9 персів, 14 болгар, 36 хрещених турків, усього 881 душу, підлеглих грецькому братству з його судом.

Невдовзі після ревізії замість суду грецького братства утворено грецький магістрат, окремих від городского (1785), який і керував грецькою громадою аж до року 1872, коли скасовано магістрат і греки щодо прав були зрівняні з іншими міськими станами. Припинилась судово-адміністративна діяльність грецької громади і закінчилось помноження її архіву...

Важко сказати, коли почалась ця діяльність і закладено підвалини архіву. Можливо, що з року 1696, коли братський устав зобов'язав членів ради братської вести саме строге звітодавство, записуючи за допомогою писаря майже кожний акт своєї діяльності. Самий устав, список членів братства, звіти членів ради, а також старі гетьманські універсали та грамоти архієрейські – це й був початок того, що зветься архівом. Потім, коли словесні розбори позовів почали перемежатися з писаними, в архіві з'явилися й судові справи. Але таких справ до року 1745 ми не маємо. Вони загинули мабуть від пожежі року 1751, про яку згадує справа під роком 1769. В цьому році епітропи братські продали церковний двір у Києві, на Подолі, біля церкви Миколи Доброго, рибальському цеху, причому прохали братство засвідчити запис про це, бо купча на цей двір, що з давніх-давен належав до братства, як і інші купчі згоріли в часи пожежі 1751 року і наступних років [1].

Після того братство завело, мабуть, підхоже приміщення для своїх справ, бо розуміло їх важливе значення для урегулювання взаємовідносин між братчиками-купцями й розв'язання частих між ними сутичок. Після встановлення грецького магістрату, йому прислали з городского магістрату копію Указу Чернігівського Правління 1782 року «О положении старых дел в архиве» [2]. Коли ж року 1784 погорів архів Малоросійської Колегії в Глухові, з Чернігова не раз вимагали від

грецького магістрату присилання окремих справ тих греків, що апелювали в Колегію (№3132). На існування особливого приміщення в грецькому магістраті для вирішення справ показує ухвала, наприклад, 1800 р., коли магістрат, розібравши позов єврея Шемшелевича проти грека Чанди, постановив: «в иске отказав, положить дело в архив». Або постанова 1801 р. про здачу в архів деяких документів, що втратили законну силу (№1429).

Проте, невідомо, де саме переховували справи і як переховували. Випадкові вказівки мало проливають світла щодо цього. Коли грецький магістрат ухвалює видати довідку з метричної книги для позначення споріднення й прав спадку [3], то не ясно, де ж знаходилась та книга. Але, коли магістрат 19/IV – 1806 р. Відмовляється вислати в Чернігівське Губернське Правління один документ року 1799 на тій підставі, що вмер секретар Лосина, який завідував архівом, чому той документ «сыскать едва ли возможно» [4], то тут виявляється два факти: не було окремого архіваріуса й секретар не упорядкував добре архівних справ. Через півсторіччя зацікавлений історією ніжинських греків Н.К.Сторожевський писав року 1862: «Архив Нежинского греческого магистрата, особенно старые дела, хранящиеся в нем в беспорядке, писанные по-гречески, совершенно недоступне для любознательного розыскателя, по какой-то странной недоверчивости и подозрительности членов магистрата. С большим трудом удалось мне рассмотреть 57 грамот гетманских, царских и разных духовных лиц, подтверждающих льготы и привилегии грекам, и то по особому распоряжению покойного бургомистра Попова и под постоянным надзором одного из членов г. Блеку. Из грамот некоторые весьма ветхи, хотя, впрочем, все они хранятся в приличном ящике и редко тревожится их вековая пыль» [5]. Хоч Сторожевський, за його признанням, і не бачив самих справ, запевнення його щодо безладного становища їх зовсім імовірне.

Року 1782 в зв'язку з ліквідацією грецького магістрату, Чернігівське Губернське Правління указом з 16/III №2618 зобов'язало, щоб він усі справи, папери, реєстри й справи архівні (магістрат – *О.М.*) передав для подальшого переховування чи переведення в Ніжинську міську думу, подібно тому, як року 1856 було передано з Грецького магістрату в Ніжинський повітовий суд і Чернігівську Палату Громадянського Суду судові справи, що велися в магістраті [6].

Передача почалася в травні 1873 р. і закінчилася в грудні. Але закінчилася зі скандалом. Два колишніх ратмани грецького магістрату, що здавали архів, Фессалонітський і Белькович, 17/XI відмовились підписати груповий опис переданих справ через те саме, що там позначалося, буцім справи без документів. Коли ж вони зовсім вийшли з архіву, представники Міської Управи закликали пристава й опечатали приміщення. Але потім справа налагодилася і протестанти не тільки були присутніми, але й давали свої підписи.

Той порядок, в якому передавались справи, яскраво свідчить про те, що вони переховувалися в грецькому магістраті не в великому ладі. В перші два засідання передано 389 №№ за роки 1871-1858, 1872, 1858-1862, 1864, 1867-1871. Потім за новою нумерацією йшла передача справ за рр. 1757-1801, 1821-1871, 1800, 1803-1820, 1745-1747, 1824 і т.д., причому перескакували не тільки з десятиліття в десятиліття, а й з одного століття в друге. Звичайно, в такому порядку, чи ліпше [сказати] гармидер-

рі, й лежали справи. За другою нумерацією нараховано 3154 №№ і два за третьою [7].

Під №1 – в'язка документів за роки 1798-1800 і під №2 – в'язка незшитих документів за рр. 1768-1773. Але така ж в'язка незшитих документів і під № 3154 другої нумерації. Числа справ не зовсім відповідали тодішній наявності. Інші справи помилково записані двічі (див. № під р. 1771, №№ 2365, 2399-2417).

Вже при тій передачі виявилось, що архів значно постраждав. Крім справ до року 1744 включно, в ньому не знайдено й не описано жодної справи за рр. 1748-1757, 1759, 1763-1766, 1770, 1772, 1776, 1778, 1781, 1783, 1784, 1787. За інші роки описано тільки по одній справі (1758, 1761, 1767, 1775, 1795, 1796), та й за декотрі з останніх – небагато.

Потім міська Управа передала дещо до грецьких церков, крім тих №№1-55, що торкалися майна церковного, а саме: 20 №№ описів майна (1873), «Книгу для брачних обысков» (1725-1875 рр.), дві книги метрик, в яких записи о хрестинах за рр. 1706-1818, 1792-1833, про шлюби за рр. 1723-1810, 1792-1833, і про похорони – за 1722-1811, 1792-1833. Універсали гетьманські, грамоти архієрейські й царські жалуванні грамоти, мабуть, ще до скасування грецького магістрату було передано в церкву й там вони переховувалися. Хоч проф. Федотов-Чеховський, що описав їх і видав перші й другі (Акты Греческаго Нежинскаго братства, Киев, 1884), і не каже, де саме він їх знайшов, про це можна здогадатись. При тому ж р. 1885 їх в церкві переглядав проф. А.А.Дмитрієвський, який там знайшов і такі грамоти, що не увійшли до видання проф. Федотова-Чеховського. (Греческие Нежинские храмы – відбиток із «Православного обозрения», 1885 р., ст. 10, пр. 24). там же знаходились два примірники братського Устава зі списками членів і з подальшими додатками й поправками.

Текст Устава грецькою мовою й в перекладі російською проф. Дмитрієвський тоді ж почав друкувати, але не завершив [8].

Тепер в Грецькій церкві немає ні Устава братства, ні автентичних універсалів та грамот. За громадянської війни, десь в роки 1919-1922 якась військова організація взяла їх, зацікавлена, як мені казали, переважно печатками... Зостались тільки копії деяких з них, кілька документів початку XIX ст. і чернетки різних заяв, що греки подавали різним урядам в XIX і XX ст., і прибутково-видаткові книги за деякі роки.

Щодо найбільшої частини архівної спадщини Ніжинської Грецької колонії, яка р. 1873 зберігалася в Міській Управі, то її доля була тільки трохи ліпша. Той же проф. Дмитрієвський, про якого ми вже згадували, був щасливіший за Сторожівського; він мав змогу познайомитися зі становищем Грецького архіву. Він зробив про нього доповідь на VIII Археологічному з'їзді в Москві р. 1890. Але та доповідь була не радісна. Порядку в архіві нема, казав доповідач. В кімнаті завдовжки 8 кроків і завширшки 4 тільки одно вікно. Зберігся архів далеко не весь: плюндрували його попередні власники, страждає він і від недбалого догляду сучасних. Особливо зазнала шкоди старіша частина архіву – більшість документів пограбували самі греки. Але, на думку доповідача, за XVIII і XIX ст. все ж збереглося біля 10000 справ (число, скажу від себе, дуже перебільшене). Але він не допустив перебільшення, коли розцінював наукове значення ніжинського архіву, де, на його думку, є документи, що досить повно змальовують внутрішній і зовнішній побут ніжинської грецької громади та її

взаємовідносини з місцевим населенням. Проф. Дмитрієвський прохав З'їзд вжити заходів, щоб урятувати архів від дальшої загибелі. Сам він пропонував перевести його до Харкова. І його гаряче підтримав проф. Д.І.Багалій, який нагадував, що в Історичному архіві при Харківському університеті йому саме і місце, бо там зберігаються справи Малоросійської Колегії, де є чимало таких, що торкаються історії Ніжинського братства.

Члени З'їзду ухвалили клопотатися про передачу. Коли ж один висловив думку, що Грецький архів слід залишити в Ніжині, щоб його розробляли місцеві сили, доповідач визнав це недоцільним, бо ніжинські вчені грецьким архівом ніколи не цікавилися ні тоді, коли в Ніжині був Юридичний Ліцей, ні потім, коли став Історико-Філологічний інститут. Класиків більше цікавить натура грецьких богів, аніж минуле свого рідного міста. Охочих людей і тому не знаходилося, що справи архіву написані на новогрецькій мові, при тому таким характером, що читати дуже важко [9].

Клопоти учасників з'їзду, коли їх розпочали, не дали наслідків. Між тим нещасна доля Грецького архіву в Ніжині звернула на себе увагу деяких місцевих вчених, яким нарешті стало відомо, що з Управи, де грецькі справи лежали відкрито, по сходам, їх брав, хто хотів. Договорилися з Управою, і 30/V 1894 р. Ніжинська міська Управа ухвалила передати архів Грецького братства й магістрату Історико-Філологічному інституту кн. Безбородька «для хранения и пользования». Проте, фактична передача відбулася р. 1899. хоч інститут п'ять років готувався прийняти таку історичну цінність, як Грецький архів, він для нього відвів не дуже добре приміщення – напівтемну прохідну кімнату перед бібліотекою.

Чи користувався хто з інститутський вчених архів? Тільки проф. В.І.Савва видобув з нього й надрукував три документи («Материалы из архива Нежинских греческих братства и маги страта», Нежин, 1909, відб. з VI т. «Сборника Ист.-Фил. Общества при Институте кн. Безбородко в Нежине», 1909).

Два інших історики спробували довести архів до ладу й почали розкладати справи по роках, але за браком часу вони припинили роботу. Безладне становище Грецького архіву і в новому приміщенні не дозволило поглибити наукової роботи над історією Ніжинських греків і тим вченим, що приїжджали з інших міст. К.М.Плохинський для своєї великої роботи про «Иноземцев в старой Малороссии» (переважно про греків) [10] витягнув масу матеріалів з архівів Харкова, Москви, Києва, а на Ніжинський архів він зробив, за підрахунками В.О.Ейнгорна, тільки 33 посилання. Але не видно, чи останній сам використав як слід цей архів. Проте, його робота – рецензія на працю Плохинського, й не вимагала того [11].

За часи революції доля Грецького архіву погіршала, і вже р.1919 деякі справи опинилися на стороні. В архіві я бачив п'ять таких справ, що в цьому році перебували у Відділі соціального забезпечення... Р. 1924-25 в Інститут перевезли архівні фонди інших ліквідованих революцією міських установ. Помістили їх на 3-му поверсі, куди перенесли й Грецький архів, а потім спустили на 1-й поверх, де Грецький архів двічі міняв місце, причому одержував не завжди зачинене. Через все це він не міг не постраждати, хоч як раз р. 1924 колишній завідувач Губерніального архівного управління В.В.Дубровський зорганізував з інститутської молоді архівний гурток, що переводив упорядкування архівних фондів. Але при частих переносках це була робота

Данаїд... ще гірше стало, коли р. 1925 всі фонди перевозили в нове приміщення Окружного Архіву, в Богословську церкву. Приймали їх без опису, на підводи клали оберемками. Привести до ладу всі ці фонди, зокрема і Грецький, вдалося не одразу. Тільки на початку цього року (1928 – *О.М.*) Грецькі справи змогли сконцентрувати в одному місці. Їх лінійна довжина – 23 метри. Тут багато чого вже нема. Внаслідок тих перевозок і шарпанини тепер в архіві не знайшлося чималого числа справ, що були ще р. 1873. особливо постраждали рр. 1780–1790. за 1786 р., наприклад, нема 93-ох справ, за 1788 – 69-ти, за 1791 – 64-ох...

Справи Грецького архіву за ХУІІІ ст., що я студіював, написані переважно русько-українською канцелярською мовою. В деяких з них є тільки окремі документи грецькою мовою. Але є кілька десятків справ, написаних грецькою мовою. Таких справ я нарахував по 18 за 1768 і 1769, 27 за р. 1774, 1 – за 1779 рік. За роки 1799-1800 є ще великі книги прибутково-видаткові, теж грецькі.

Крім справ наявних, що поступили в Ніжинський Окружний Архів, деякі грецькі справи опинилися в Чернігівському історичному краєзнавчому архіві. В переліку його фондів вони вважаються як фонд Ніжинського грецького архіву [12].

На моє запитання, що це таке, П.Федоренко ласкаво роз'яснив, що так названо «три в'язки судових справ Ніжинського грецького магістрату за роки 1800-1866» [13]. На його думку, вони потрапили туди зі справами Ніжинського городового магістрату. Нарешті, чимало справ, викликаних ніжинськими греками, можна знайти в архівах столичних і окружних міст (Ленінграда, Москви, Харкова, Києва, Чернігова), у фондах тих установ, ХVІІІ ст., як Ніжинських, так і Глухівських, Чернігівських, С.-Петербурзьких, що або вперш розглядали позови греків, як Ніжинський городовий магістрат, повітовий суд, або ж за апеляціями їх. Але ці справи не є архівна спадщина Ніжинських греків у власному розумінні цього слова [14].

ПРИМІТКИ

1. Справа грецького архіву № 2324. З інших пожеж одна, року 1757 почалася з грецьких дворів. (Черниговские Епархиальные ведомости, 1861, арк. 354).
2. Протокольна книга р. 1782 № 3132.
3. Справа 1789 р. № 2617.
4. Справа 1799 р. № 2219.
5. Нежинские греки, Киев, 1863, стр.3.
6. Пор. «Дело о передаче в Нежинский уездный суд дел и об учреждении общественного управления», р. 1866 на 166 арк. №112, 1-ої нумерації.
7. В окремий опис ввійшли ще «дела по имуществу и капиталам церковным» (№№1-55), які 5/ХІІ 1873 р. передано єпітропу грецьких церков.
8. Описание рукописей и книг, поступивши в Церк.-Арх. Музей при Киевской дух. академии из Греческой Нежинской Михайловской церкви (Труды Киевской дух. академии, 1885, прил. К №№ 9-12, ст. 98-160).
9. Труды VIII арх. съезда в Москве, 1890, IV, ст. 178-179.
10. Труды XII арх. съезда в Харькове, 11, 175 і далі.
11. В.Эйнгорн. Новый труд по внутренней истории старой Малороссии. Чтения в Обществе ист. и др. Российских, 1908, I (224). Смесь.
12. Архівна справа, кн. 7, ст. 33.
13. Лінійна довжина їх – 1 метр.
14. Про ці архіви й фонди див. у вище означеній праці В.О.Ейнгорна, с. 56-60, і в статті С.М.Іванова «Українські фонди, перевезені з Москви», «Архівна справа», кн. 4, с. 61-63.